

Prikazi knjiga / Review Article

Martin van Bruinessen i Julia Day Howell (priređili), *Sufism and „Modern“ in Islam*, London - New York: I. - B. Tauris, 2007, 367 str, ISBN – 978 1 85043 854 0.

Sufizam, kao metod i način približavanja Bogu kroz etičke vrijednosti, zauzima značajno mjesto u muslimanskom društvu, ali i u životu pojedinca. Sljedbenici sufizma, učenje i red širili su kroz sufijske institucije – hanikahe, tekije ili zavije, stupajući s lakoćom i jednostavnošću u interakcijske odnose sa svima, bez obzira na religijsku, političku i društvenu pripadnost. U svim vremenima, pa i modernom, imali su religijsku, društvenu, političku i kulturološku ulogu, prilagođenu vremenima i prostorima na kojima su nastajali i djelovali.

Knjiga *Sufism and „Modern“ in Islam* spada u žanr političkih, kulturoloških i historijskih studija o sufizmu i njegovoj religijskoj, društveno-političkoj i kulturnoj ulozi od srednjovjekovnog do modernog doba, s posebnim osvrtom na modernost. Osim toga, predstavlja i važan naučni doprinos historijskom i kulturološkom razumijevanju dodira i prožimanja sufizma sa muslimanskim i nemuslimanskim zajednicama, unutar muslimanskog i nemuslimanskog svijeta.

Uvodni dio hrestomatije tekstova pod naslovom „ Sufizam i „moderno“ u islamu“ potpisuju autori Julia Day i Martin van Bruinessen. U uvodnom dijelu autori naglašavaju da pojam sufizam različito shvataju i poimaju i muslimani i nemuslimani. Tako, orijentalisti, uglavnom, sufizam shvataju kao oblik islamske predmoderne duhovnosti koji je bio prisutan samo u ruralnim područjima, a slijedile su ga neobrazovane i siromašne osobe. Sljedbenici vehabizma, sefizma i islamski moderni reformisti sufizam smatraju suprotnim islamskome učenju. No, u modernom dobu sufizam je sve prisutniji i ima određenu političku, ekonomsku i društvenu ulogu u globalnom svijetu. Stoga, autori, priređivači hrestomatije imaju za cilj predstaviti tekstove u kojima će se u svjetlu novih naučnih saznanja preispitati raniji stavovi o sufizmu i njegovoj društvenoj ulozi i predložiti novi načini razumijevanja sufizma u dinamičnim odnosima savremenog i modernog svijeta.

U drugom dijelu, poglavlju „Šta je sufijski red? Preispitivanje pojma na osnovu studija o halvetijama u modernom Egiptu“, autorica Rašida Ših smatra da se pojam *turuq* može društveno, unutar samoga sebe, izraziti i time uklopiti u savremeno društvo, za razliku od dosadašnjih istraživača koji su tvrdili suprotno. U dosadašnjim istraživanjima znatan dio istraživača tvrdio je da je sufizam nespojiv sa suvremenim i da su sufijska bratstva staromodna i vezana za ruralna područja. Na primjeru halvetijskog derviškog reda autorica, prateći historijski razvoj reda, utvrđuje da je red prisutan od polovine XV vijeka do danas, kao najdominantniji red, u gradskim sredinama, a potom i u ruralnim. Iako je ovaj red nastao u tursko-perzijskoj tradiciji, u Egiptu se u potpunosti prilagodio, a šejhovi, najčešće svršenici el-Ezhara, bili su izrazito obrazovani. U potpunosti su vjerski i društveno integrirani u egipatsko društvo. Prihvataju vladu, ali nisu pod njenom kontrolom.

„Sufizam i modernost u Turskoj: od iskustva do praktične discipline“ treće je poglavlje u kojem Brian Silverstein razmatra ulogu sufizma u osmanskome i postosmanskome periodu Turske, naglašavajući da je sufizam, ovisno od političkim faktorima, mijenjao diskurse svoga djelovanja. Bez obzira na društveno-političke prilike (neprilike) sufizam je uvijek njegovao svoju etičku tradiciju, u čijem središtu je bio preodgoj čovjeka u izrazito moralno biće, a kao metode koristio je *sohbet* i *zikr*. Tekije ili zavije uvijek su imale svoju društvenu, socijalno-humanitarnu i obrazovnu ulogu, pa čak i u periodu od 1925. godine, kada je Kemal Atatürk zabranio njihov rad.

Četvrto poglavlje – „Elementi neotradicionalnog sufizma u Iranu“ obradio je autor Matthijs van den Bos. Iran i perzijska kultura predstavljale su *kolijevku* sufijskih redova, sunijskih i ši'itskih. Sunijske nakšibendije i kaderije bile su najbrojnije i povezane sa sufijskim bratstvima u Kurdistanu. Među ši'itskim redovima najdominantniji su bili redovi – zahabije sa tri ogranka, safi'ališahije, sultanališahije i zul-rijasatije. Ni'amatullahije i zahabije prisutne su u svim velikim iranskim gradovima i mnogo šire. Zahabije su transnacionalni derviški red, čiji šejh danas se nalazi u Velikoj Britaniji, a znatan broj sljedbenika je i u Sjevernoj Americi. Safi'ališahije i sultanališahije su, uglavnom, koncentrirane na širazski geografski i duhovni prostor. Tokom historije sufije Irana imale su značajnu političku ulogu u revolucionarnom i postrevolucionarnom periodu, a u svojoj političkoj strategiji uvijek su se zalagale za nacionalnu državu, što je posebno bilo primijetno u vrijeme iransko-iračkog rata.

Na prostorima Malija sufizam je prisutan više od hiljadu godina, a svoje učenje i etiku iskazuje kroz dva najzastupljenija reda – kaderije i tijanije. Proces liberalizacije kroz koji država prolazi nakon 1991. godine, doveo je do pojave novih oblika sufizma. „Evlja (svetac) i sufija u savremenom Maliju“, tekst koji potpisuje Benjamin F. Soares, govori o dvjema sufijskim ličnostima koje su obilježile XXI vijek u Maliju. Mladi kaderijski šejh Bilal ima veliki utjecaj u glavnom i svim većim gradovima Malija. Biznismen, duge kose, šejh s vlastitom

web stranicom, autor više knjiga, poziva na jedinstvo muslimana. Vrlo značajan u životu malijskih muslimana je i, relativno mladi sufijski Adem, simbol sinkretizma islama i kršćanstva, čiji sljedbenici nose crvene, zelene i žute križeve sa Poslanikovim a.s., imenom i crvene kršćanske kape. U svome djelovanju poziva na jedinstvo muslimana i nemuslimana, zbog čega je, analitički zaključuje autor, vrlo popularan među javnim ličnostima Malija.

U petome poglavlju – „Evlije, politike i sufijski birokrati: Misticizam i politika u novom indonežanskom redu“, Martin van Bruinessen prati historijski put sufizma na prostorima Indonezije. Proces modernizacije, urbanizacije, globalizacije, ekonomskog razvoja i reforme obrazovanja, tokom XX vijeka, nije isključio sufizam iz političkog života Indonezije. Naprotiv, sufije su se aktivno uključile u dva tradicionalna muslimanska udruženja „Nahdatu-l ‘ulama“ (1929.) u Istočnoj Javi i „Persatuan Tarbiyah Islamiyah“ ili „Perti“ (Unija za islamsko obrazovanje), osnovanog 1930. godine u Zapadnoj Sumatri. Oba udruženja, nakon što je Indonezija postala nezavisna, prerasla su u stranke. „Nahdatu-l ‘ulama“ je bio pod dominacijom nakšibendijja, a „Perti“ je objedinjavao nakšibendijje i kaderijje. Pojedini šejhovi naročito su se isticali u političkom i društvenom životu. Šejh Adlan Aly bio je veliki autoritet u Istočnoj Javi, a na Sumatri, nakšibendijjski šejh Kadirun Yahya. Kaderijski šejh Abah Anom, odan indonežanskoj vladi, reformisao je obrazovanje uvodeći izučavanje svjetovnih predmeta uz vjerske, a nacionalnu slavu stekao je programom liječenja od droge i bolesti ovisnosti, pri čemu se koristio sufijskom disciplinom i izvođenjem zikra.

Savremeni istraživači ponekad sufizam poistovjećuju sa pojmom fundamentalizam i tvrde da se u teorijama islamskih reformatora i radikala (vehabija i selefija) može uočiti sufijsko učenje. U sedmom poglavlju pod naslovom „Sufijski fundamentalizam između Indije i Srednjeg Istoka“ autor Itzhak Weismann analitički proučava Ahmada Kuftarija, ‘Abd al-Fattaha Abu Ghuddu i Sa’ida Hawwu, moderne muslimanske sirijske mislioe. U političkom i religijskom suočavanju modernog društva Kuftari zagovara tradicionalni sufizam povezan sa državom. Druga dvojica mislilaca, pripadnici „Muslimanske braće“ nadilaze ovaj koncept, jer predstavljaju opozicijsku stranu. Međutim, sva trojica mislilaca pod utjecajem Abu Hasana al-’Adwiya, nakšibendijjskog šejha ili kako to, autor definira, sufizma bez tesawwufa.

Početakom XX vijeka mnoga muslimanska društva suočila su se sa pojavom velikog broja islamskih pokreta osnovanih s ciljem obnove i preporoda islamske misli. Jedan od najvećih je i „Tabligi džama’at“, a osnovao ga je Mevlana Muhammed Ilyas (u. 1944.) u Mewatu, u blizini Delhija. Iako, pri osnivanju, nije definiran kao sufijski pokret, u biti je to bio, jer je utemeljitelj bio učenik deobanijske škole koja je pripadala hanefijskog pravnoj školi i na izvjestan način podržavala sufizam. Žestoki protivnici britanske kolonizacije, zagovaraju taqlid i spajanje šeri’jata i tariqata. Mevlana Ilyas, iako sufijski orijentiran, prednost je dao šeri’jatu nad kerametima (sufijskim čudima). U početku je bio vezan za seosko

stanovništvo i predstavlja moderni reformatorski sufijski pokret, a njegov historijski i društveni značaj i ulogu analitički proučava Yoginder Sikand u poglavlju „Sufijski reformist Tabligi džama'ata: primjer Meosa Mewata u Indiji“.

Holandski kolonijalizam na prijelazu iz XIX u XX vijek, otvorio je i ubrzao rasprave o nacionalnom identitetu i napretku u Indoneziji. U muslimanskim društvima javljaju se tri struje islamista - modernisti, radikalni i tradicionalni, a sufizam se, kao tradicionalni oblik islama, sve više potiskuje u ruralna područja. Jedina politička organizacija u Indoneziji koja se zalagala za tradicionalne vrijednosti jeste „Nahdatu-l 'ulama“. Kako bi odbranili svoje stavove modernisti, kao i radikali i tradicionalisti, u raspravama koriste medije i različite publikacije. Sufizam svoje prisustvo u modernosti zastupa kroz mrežu sufijskih institucija, a od početka 2000. godine u časopisu *Sufi*, koji uređuje Luqman Hakiem. Sve publikacije, ipak, dovode, do zbližavanja stavova vodećih tradicionalista i modernista o čemu raspravlja Michael Laffan, autor devetog poglavlja pod naslovom – „Nacionalne krize i predstavljanje tradicionalnog sufizma u Indoneziji: periodika selefija i sufija“.

Deseto poglavlje pod naslovom „Sufi modernisti u savremenom Senegal: religijska dinamika između lokalnog i globalnog“ potpisuje Leonardo A. Villalon. Za razliku od ranije spomenutih zemalja, u kojima je sufizam imao svoje uspone i padove, nekada značajniju, a nekada, potpuno marginaliziranu društvenu i političku ulogu, Senegal je rijetki primjer opstojnosti sufizma i uzajamno dinamičnog odnosa poštovanja vlasti i vjerskih institucija. Vjerske institucije oblikovane su pod utjecajem države još od francuskog kolonijalizma. Najznačajniji sufijski redovi jesu muridije (mourides), tjanije i kaderije. Veliku podršku, moralnu i ekonomsku, sufizam dobija od jake senegalske dijaspore širom svijeta. Sufizam je sastavni dio svakog senegalskog muslimana i sufizam i islam su, u senegalskom društvu, sinonimi. Zato je Cruise O'Brain prije dvije decenije rekao: „*Sufizam je senegalski način islamske pobožnosti.*“ (1983).

Pnina Werbner analitički raspravlja u jedanaestom poglavlju – „Bliski sljedbenici u modernom svijetu: sklapanje translokalnih prijateljskih odnosa između južnoazijskih sufija u Britaniji“. Sufizam u Velikoj Britaniji stvorio je ogroman potencijal za stvaranje lokalnih i translokalnih zajednica, čiji članovi grade tople i prijateljske odnose. Aktivnosti južnoazijskih bratstava variraju ovisno o brojnosti članova, kao i od sadržaja. Najčešće se susreću bratstva nakšibendije, kaderije, čistije i suhraverdije, mada ne mogu biti isključeni i ni pripadnici drugih bratstava. Međusobno su stvorili međunarodne i nacionalne veze, čija je zajednička nit - sufizam. Bez obzira kojem sufijskom redu pripadaju, imaju svoje hanikahe i džamije, u kojima se okupljaju. Transnacionalno su vezani za mnoge gradove Velike Britanije, ali i mnoge zemlje. U Manchesteru su vrlo aktivni azimije, šejh Abidi i šejh Faruki. Okupljaju ljude različitih profesionalnih, ekonomskih, društvenih i drugih profila. U susretima i razgovorima s njima, autorica uočava da su uspješni biznismeni, autori nekoliko sufijskih knjiga, aktivno govore strane jezike,

a posebno zadivljuje briga za sve one koji se obrate za pomoć. Šejhovi odbijaju da ih oslovjavaju titulom *pir* i smatraju to uvredljivim. Sve sufijske skupine nisu jednako politizirane ili politizirane na isti način. Azimije i šejh Abidi imaju vrlo slabe kontakte s predstavnicima vlasti i lokalnim zajednicama. No, sufi Abid ima vrlo dobre kontakte sa lokalnim vlastima. U biti, zaključuje autor analitički, sljedbenici svih sufijskih bratstava u Velikoj Britaniji tolerantni su i miroljubivi.

„Modernost i islamska duhovnost u novim indonezijskim sufijskim mrežama“, dvanaesto poglavlje, potpisuje autorica Julia Day Howell. Tokom historijskog razvoja sufizam u Indoneziji prošao je različite faze. Početkom XX vijeka moderni islamisti marginaliziraju sufizam i definiraju ga kao „islam koji nije islam“ (str. 218.) optužujući i svrstavajući ga u heterodoksna učenja. Međutim, sedamdesetih godina počinju se dešavati promjene. Učenjak Abdul Hadi aktualizira sufijsku poeziju, a moderni Hamka u televizijskim nastupima počinje diskusiju o publikacijama tesavvufskog sadržaja. U naredne dvije decenije počinje masovna distribucija literature, a u studentskim kampovima, čita se i diskutuje o sufizmu. Sam predsjednik Sukarno u političkom programu iz 1965. godine podržava višereligijsku prisutnost, smatrajući da religija nije samo stvar osjećaja već i razuma. U modernom indonežanskom društvu sufizam je u stalnom porastu, uvjetovanom potrebama savremenog čovjeka za duhovnosti, nastalim usljed brze modernizacije, urbanizacije i ekonomskog razvoja. Svoje mjesto u društvu, sufizam je dobio kroz prisustvo u obrazovnim programima, medijskim i univerzitetskim, ali i kroz različite organizacije „Islam Paramadine“, „ICNIS“, „IIMaN“, „Tazkiya Sayati“ i mnoge druge. Ove organizacije ujedinjuju i povezuju članove različitih derviških redova, kroz različite oblike djelovanja, unutar Indonezije, ali i izvan nje, kao što su internacionalne veze sa nakšibendijskim šejhom Nazimom Hakkanijem na Kipru.

Marokanska sekularna elita, tokom francuskog kolonijalnog perioda, identifikovala se s francuskom kulturom. Najčešće obrazovani na univerzitetima Francuske, odani jogi i zenu, slabo poznaju arapski jezik i odbijaju da se identificiraju kao muslimani. Posljednjih nekoliko godina, sufizam sve više privlači one koji su se, na bilo koji način, odbijali povezati s religijom. Godine 1942., među berberskim plemenima, osnovan je ogranak kaderijja - budšišijje. Iako je u početku bio vezan isključivo za Zapadni Maroko, vrlo brzo se rašio cjelokupnom marokanskom teritorijom, prerastao u masovni pokret i sve se više koristio francuskim jezikom. Upravo je francuski jezik poslužio kao spona s elitom, te sufizam sve više prodira među marokansku buržoaziju. Abd al-Salam al-Wali, socijalist i intelektualac posjetio je zaviju budšišijja u Madghu, sudjelovao u raspravama sa šejhom Sidijem Abu-l 'Abbasom i vrlo brzo se uz brojne političke suradnike pridružio redovima budšišijja, kao i mnogi drugi intelektualci - šejh Jassin, Zakia Zonnet, Taha Abdel Rehim, Ahmed Tefvik, te Faouzi Skali, marokanski predavač antropologije u Parizu. Sufizam *New Agea* u marokanskom savremenom društvu karakterizira članstvo u više sufijskih bratstava, bez davanja bejata (prisege) šejhu.

O svemu ovome analitički pišu i istražuju autori Patrick Haenni i Raphael Voix u trinaestom poglavlju – „Bog na svaki način ... eklektična vjera i preporod sufizma kod marokanskog građanstva“.

Poezija Dželaluddina Rumija otvorila je vrata sufizmu Sjeverne Amerike i Evrope. Četrnaesto poglavlje „*Razvoj modernog zapadnog sufizma*“ okvir je u kojem autorica Celia A. Genn proučava historijski tok sufijskog pokreta koji je osnovao šejh Inayat Khan (u. 1927.). U periodu između 1910. i 1926. godine, indijski šejh proširio je red u Sjevernoj Americi, naročito SAD-u, Evropi, Australiji i svim zapadnim zemljama. Više od pedeset godina ovaj red je bio jedini sufijski red na Zapadu, a polovinom XX vijeka usljed velikih migracija stanovništva, u zapadne zemlje stiže veliki broj imigranata, među kojima su i pripadnici sufizma. Danas u zapadnim zemljama, susrećemo raznolike etničke skupine, sljedbenike različitih sufijskih redova (nakšibendijje, bektašijje, ni'amulasijje i druge), integrirane u zapadne kulture, u većoj ili manjoj mjeri prilagođeni izazovima modernog doba.

„Savremeni sufizam i opća društvena teorija“ petnaesto je poglavlje, autora Johna O. Volla. Unutar ovog poglavlja autor komparacijskom metodom poredi stavove autora iznijete u prethodnim poglavljima. Odbacuje i potpuno netačnom smatra tvrdnju pojedinih sociologa da je sufizam vezan isključivo za seoska, ruralna područja i nepismeno stanovništvo. Sufizam je, tvrdi Voll, argumentirano, na temelju halvetijja u Egiptu i *mourida* u Senegal, ali i drugih redova, odavno sastavni dio modernoga društva. Značaj religije važno je pitanje u procesu globalizacije, te stare teorije o društvenom značaju religije treba ponovno preispitati u svjetlu novih naučnih saznanja. Također, pogrešnim smatra što se sufizam na Zapadu često poistovjećuje s pojmom fundamentalizam i dalje nastavlja – „*Dok se broj članova militantnih muslimanskih grupacija može izraziti u hiljadama, postoje milioni muslimana koji nisu fundamentalisti i pripadaju nekom sufijskom redu*“. Mnoge empirijske teorije pokazuju trajnu vitalnost *tariqa* i njegovu važnost u savremenom društvu. Tako su nakšibendijje pružile snažan otpor sovjetskoj okupaciji, a u Indoneziji važan su faktor u islamskom preporodu. Kaftarijje u Siriji imale su značajnu ulogu u organizaciji vjerskih institucija. Šejh Ahmed Kaftari imenovan je glavnim muftijom Sirije 1964. godine i ušao u Međunarodnu mrežu naučnika. Doprinio je obrazovnom razvoju muslimanskog svijeta. Poglavlje analitički zaključuje tvrdnjom da novi okviri mogu pružiti podsticaj i elemente za bolje razumjevanje *tariqa* unutar savremenog i globalnog obrasca društvenog i vjerskog razvoja.

Uoči modernog doba islam je bio najraširenija svjetska religija, a muslimanski svijet dijelio je status jedne od najvećih vojnih i ekonomskih sile na Zemlji. Usljed industrijske i tehnološke revolucije, zapadna vojna i politička nadmoć bila je sve očiglednija, što je početkom XIX vijeka dovelo do kolonizacije najvećeg dijela muslimanskog svijeta. Proces dekolonizacije započeo je poslije Prvog svjetskog rata, nakon čega su, na prostorima muslimanskih zemalja uslijedili procesi sekularizacije, modernizacije, urbanizacije, ekonomskog razvitka, te islamsk-

og preporoda. U svim procesima sufije su imale religijsku, društvenu, političku, ekonomsku i kulturnu ulogu, manju ili veću ovisno o različitim faktorima.

Hrestomatija tekstova *Sufism and „Modern“ in Islam* sakuplja komparativna i interdisciplinarna istraživanja o sufizmu i njegovoj prilagodbi modernom dobu i o tome kako su sufizam i različiti oblici islamskih reformi, uvjetovani urbanizacijom, globalizacijom, ekonomskim rastom i obrazovnim reformama, bili u uzajamnoj interakciji.

Kroz historijski presjek sufizma i sufijskih redova, historijskom i komparacijskom metodologijom, autori nas vode kroz vrijeme i geografski prostor muslimanskih zemalja Egipta, Turske, Irana, Indonezije, Senegala, Indije i Srednjeg Istoka do zapadnih zemalja - Velike Britanije, SAD-a, Australije i Novog Zelanda.

U proučavanju prisustva sufizma i njegove uloge na ovome širokom geografskom prostoru korišten je analitički model, kako bi se utvrdilo prisustvo i mnogobrojnost sufijskih redova, prilagođenih različitim društvenim okruženjima i kulturnim kontekstima i kako bi se što bolje razumjeli problemi s kojima se sufizam suočio u vremenima kolonijalizma i postkolonijalizma.

U kolonijalnom periodu, sufizam se oštro suprotstavio kolonizaciji muslimanskog svijeta, a mnogi sufijski šejhovi, poput senegalskog E.H. Umar Taala, postali su nacionalni simboli narodnog otpora. U postkolonijalnom i modernom dobu, pored modernizacije i globalizacije, veliki izazov sufizmu predstavljaju stavovi selefija i vehabija, koji osporavaju islamski legitimitet sufizma. U autorским analizama neki su faktori posebno naglašeni. Najveće zamjerke sufizmu jesu naglašeni autoritet šejha, obilazak sufijskih turbeta i učenje o *wahdatu-l wudžudu*, što je dalo povoda radikalnim islamistima da sufijske redove promatraju i, kao, heterodoksne.

Kada govorimo o modernosti i modernom ne možemo ih odvojiti od racionalnosti, učinkovitosti, demokratije, uvažavanja pluralnosti i ljudskih prava, a ništa od ovoga nije suprotno sufizmu. Otuda, proizilazi snaga i vitalnost sufizma te sufizam u odnosu na radikalne islamiste ima mnogo više sljedbenika u svim društvenim staležima. Sahal Mahfudz, predsjednik „Nahdatu-l ‘ulama“, smatra da je moderni život izazov, ali da su, sve vjerske zajednice muslimanskog ummeta, ustvari, svjesne da se tradicionalne vrijednosti ne mogu jednostavno napustiti. Zato je neophodno u suočavanju sa izazovima modernog života, sufizam promatrati kao način jačanja tri islamska segmenta: akide, šeri’jata i ahlaka.

Utjecaj sufizma na religijski, politički, ekonomski i intelektualni život savremenih muslimanskih društava u muslimanskim i nemuslimanskim zemljama vrlo je primijetan. U proučavanju uloge sufizma u modernom dobu, autori uočavaju prisustvo velikog broja različitih derviških redova, koji su u uzajamnoj povezanosti, unutar jedne ili više država. Mnogi su redovi transnacionalni, a posebno upečatljivim smatramo povezanost redova, svih zemalja koje su bile predmet proučavanja u ovoj knjizi, s nakšibendijjskim šejhom Nazimom Hakkanijem (u. 2014.) na Kipru. Uprkos mnogim izazovima sufizam, ne samo da je preživio XXI

vijek, već je u potpunosti kompatibilan s modernim društvom. Stoga, indijski šejh Inayat Khan, vođa sufijskog pokreta u zapadnim zemljama, početkom XX vijeka, za sufizam kaže da je „... religija srca, religija u kojoj je jedna stvar najviše važna –tražiti Boga u srcu čovječanstva“ (269).

U većini ranijih naučno-istraživačkih studija sufizam je promatran i predstavljen iz samo jednog ugla - kao nespojiv s modernim i staromodan religijski oblik, koji su slijedile samo neobrazovane strukture ruralnog društva. Otuda glavni cilj - pružiti nove naučne poglede i perspektive položaja sufizma u savremenom društvu, smatramo posebno vrijednim doprinosom. Svoja razmatranja i stavove autori dokumentiraju, analitički usmjeravaju, razložno i racionalno, proučavajući religijske, političke, ekonomske, historijske, kulturne i društvene okolnosti sufizma, unutar muslimanskih zajednica, u muslimanskim, kao i u nemuslimanskim zemljama.

I na kraju, razmišljajući iz kojih razloga bi knjigu preporučili širem čitateljstvu, izabrali bismo razlog moralno-didaktičke prirode, proistekao iz redova ovo-ga štiva. Naime, usljed francuske kolonizacije marokanska elita se u potpunosti sjedinila i identificirala s francuskom kulturom, čak i pod cijenu odbacivanja vlastitih vrijednosti. Najveći dio elite obrazovao se na francuskim univerzitetima, a u modernom vremenu stasala je i generacija francuskih državljana, marokanskog porijekla, s jačim ili slabijim vezama, uglavnom rodbinskim, s domovinom. Umjesto arapskog, govore, misle i osjećaju francuskim jezikom, odbijaju muslimanski identitet, a duhovne potrebe zadovoljavaju jogom i zenom, elementima zapadne kulture. Moderne sufije, kroz sufijska bratstva, počinju govoriti i pisati knjige i publikacije o sufizmu i njegovoj poeziji i etici na francuskom jeziku u domovini, Maroku. Na taj način, kao duhovna snaga islama, sufizam je uspio pridobiti i u svoje okrilje vratiti „odbjegle zemljake“. Možda bi, ovaj primjer, mogao poslužiti kao dobra metoda u „*vraćanju*“ svih onih koji su se na bilo koji način „odvojili“ od svoje zajednice.

Azra Medara